

Лариса НАКОНЕЧНА

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАЛЕЛІ В
ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ І ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ (НА
МАТЕРІАЛІ ЛІСОВОЇ ЛЕКСИКИ)**

У статті простежено спільні й відмінні лексико-семантичні риси лісової лексики в говірках Західного Полісся й Гуцульщини.

Ключові слова: лексема, семантика, лексико-семантична група, західнополіські говірки, гуцульські говірки.

Мовне багатство Західного Полісся, як і Гуцульщини приваблювало не одне покоління дослідників, адже вражало не тільки різноманітністю й раритетністю мовних засобів, зокрема лексичних, але й давало ґрунт для вивчення архаїчних пластів мови та матеріальної й духовної культури.

Етнолінгвістична автономність і територіальна віддаленість регіонів, периферійність щодо української мови й водночас близькість до інших, сусідніх, мов сприяли творенню і збереженню таких лінгвальних явищ, які вирізняють західнополіські й гуцульські говірки з-поміж усіх інших діалектних зон українського мовного простору.

Дослідження діалектного українського мовлення має давні й ґрунтовні традиції, однак порівняльному вивченню говірок, особливо віддалених територіально, на наш погляд, варто надати більше уваги.

Карпатсько-поліські зв'язки, які раніше нечасто були об'єктом вивчення діалектологів, постали в студіях М.В. Бігуська¹, Г.І. Гримашевич², А.Т. Марусенко³, О.А. Могилі⁴, Т.В. Назарової⁵.

Вважаємо, що багатий матеріал для дослідження спільних і

¹ Бігуська М.В. До полісько-гуцульських паралелей галузі весільної лексики // Полісся: мова, культура, історія: Матеріали міжнародної конференції. – К., 1996. – С.114-117.

² Гримашевич Г. Середньополісько-гуцульські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі назв одягу і взуття) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XIX-XX. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 30-32.

³ Марусенко А.Т. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика – М.: Наука, 1968. – С. 206-255.

⁴ Могала О.А. Карпато-поліські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі метеорологічної лексики) // Мовознавство. – 1983. – № 4. – С.61-65.

⁵ Назарова Т.В. О карпато-полесских фонетических и фонетико-морфологических соответствиях // Симпозиум по проблемам карпатского языкознания. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1973. – С. 29-31.

відмінних етнолінгвальних рис Західного Полісся й Гуцульщини, як і польського та карпатського регіонів загалом, дає обширний пласт лексики – найменування лісових об'єктів, – що є складовою, як зазначають науковці, більшого лексико-семантичного об'єднання – географічної термінології⁶.

Тематична група лісової лексики є однією з найдавніших в українській мові, оскільки господарське життя давніх українців – мешканців Полісся і Карпат, – було тісно пов'язане з лісом як джерелом їжі, одягу, житла. Саме важливі повсякденні реалії життя мовця отримують у мові велику кількість номінацій та їх фонетико-структурних варіантів.

У цій статті простежимо зв'язки між лексико-семантичними групами лісової лексики західнополіських і гуцульських говірок, зафіксованої у двотомовому «Словнику західнополіських говірок» Г. Аркушина⁷, також у словниках «Гуцульські говірки. Короткий словник» за ред. Я. Закревської⁸ та «Матеріали до словника гуцульських говірок» Ю. Піпаша і Б. Галаса⁹.

Тематична група лісової лексики репрезентована низкою лексико-семантичних груп, серед яких чітко виокремлюються такі:

I. Загальні назви: ліс, дерево, кущ, зарості.

II. Ліс:

1. Характеристики лісу: величина лісу (великий, малий), вік лісу (старий, молодий), густина лісу (густий, рідкий).

2. Ліс за породою дерев.

3. Ліс за наявністю в ньому сухоостою.

4. Ліс, пошкоджений вогнем.

5. Зрубаний ліс.

III. Дерево:

1. Характеристики дерева: висота (високе, низьке), вік (молоде, старе), товщина (тонке, товсте), кривизна (рівне, криве), сухе дерево, повалене бурєю дерево.

2. Назви лісових дерев.

3. Частини дерева: стовбур; серцевина деревини; крона, верхівка; гілля, пагін; дупло; пень; хвоя.

4. Якість деревини (придатна / непридатна для будівництва).

IV. Вирубана ділянка лісу.

Мікрополя кожної з лексико-семантичних груп нерідко накладаються в межах однієї лексеми. Це чітко простежується при аналізі семемного наповнення лексем. Як правило, досліджувані

⁶ Данилюк О.К. Географічна термінологія Волині // Автореф. дис. ... кандидата філол. наук. – К. – 2000.

⁷ Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Луцьк: Вежа, 2000.

⁸ Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

⁹ Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). – Ужгород, 2005. – 266 с.

нами номінації лісових реалій містять кілька сем, що дають денотатів різнобічну характеристику, як-от:

1) вік і густина лісу:

(зах.пол.) *натра* – старий густий ліс;

(гуц.) *джэмора* /*джимора*, *туриш'и*, *туришник*, *фелеш'и* – молодий густий ліс;

2) вік і величина лісу:

(зах.пол.) *гай* – великий старий ліс;

3) вік і вид дерева:

(гуц.) *баитанник* – старий смерековий ліс; *сигла* / *ситла* – старий хвойний ліс;

(зах.пол.) *сосняк*, *борок*, *фийник* / *хвійник* – молодий сосновий ліс;

(зах.пол.) *різник* – зарості молодої берези.

4) висота і товщина дерева:

(гуц.) *другарь*, *швигарь*, *туришуг* – тонке високе дерево.

Розглянемо кілька мікрополів, зазначених лексико-семантичних груп лісової лексики.

1. Загальні назви лісу.

На позначення денотата «велика площа землі, заросла деревами і кущами», що в літературній мові іменується лісом¹⁰, у говірках Західного Полісся використовуються дві лексеми *ліс* і *гай*. При цьому лексема *ліс* побутує також у варіанті *лис*¹¹, а номен *гай* наділено ще двома антонімічними між собою семемами: 1) лісок, очевидно, невеликий, можливо, молодий; 2) великий старий ліс¹². Таким чином, аналізуючи семантичний склад лексеми *гай*, можна говорити про наявність і водночас відсутність сем «великий, малий, старий, молодий», а також про універсальність розглядуваної номінації. Адже використання лексеми *ліс* для вираження семантики величини і віку лісу потребує додаткових словотвірних засобів (лісок, лісочок, лісище).

У короткому словнику гуцульських говірок за редакцією Я. Закревської теж зафіксовано лексему *гай*, однак з іншим семантичним наповненням. Це, з одного боку, «густі кущі на галявині», з іншого – протилежне попередньому, «місце, де не зійшли посіви або пропуск при посівах»: *Такі гайі си нароби́ли, де не^у зийшло*¹³. Однак на Гуцульщині лісника називають *гайник*. Ця номінація очевидно похідна від слова *гай*, але зі значеннями західнополіських говорів, а не гуцульських. Наявність лексеми

¹⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. – В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005. – С. 622.

¹¹ Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Т. 1. – Луцьк, 2000. – С. 288.

¹² Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Т. 1. – Луцьк, 2000. – С. 183.

¹³ Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – С. 43.

гайник у гуцульських говірках, свідчить, можливо, про втрату гуцулами значень, збережених поліщуками. Адже і в писемних пам'ятках, починаючи з XIV ст., слово *гай* має значення «лісок, діброва»¹⁴, що ближче саме до західнополіських говірок, і збережене в сучасному мовленні майже з тим самим значенням «невеликий, переважно листяний, ліс»¹⁵.

2. Назви лісових дерев

У лексико-семантичних групах «Назви лісових дерев» говірок Західного Полісся й Гуцульщини простежується низка паралелей, що пояснюється, перш за все, подібністю реалій, спільністю денотата. Адже в лісах цих регіонів переважають хвойні породи дерев. Це засвідчує й кількісне співвідношення номенів хвойних і листяних дерев. У мовленні гуцулів і західних поліщуків домінують лексеми саме на позначення хвойних порід дерев, звичай сосни.

Якщо в гуцульських назвах хвойних дерев немає чіткого розмежування між сосною і ялиною, то у західнополіських говірках є певний набір лексем для позначення кожної з цих порід.

Так, у говірках Західного Полісся значне число номінацій позначають сосну безвідносно до характеристики дерева (*парасель*, *хвійка/ хвійка / хвуйка, хвойна, хвойа*), однак деякі лексеми містять ще додаткову сему – «молода» (*парасле паросля, опаца*), «з живицею» (*осмил*). Назви ялини репрезентовано такими лексемами: *ялина, йолина, ілка, їлка*.

У гуцульських говірках хвойні дерева іменують *єличі/ яличі*, однак більш поширеним є номен *смерека* (варіанти *смереч'и, шмерка*) як загальна назва хвойних дерев, зокрема сосни і ялини. Зафіксовано також лексеми, що містять семи-характеристики: *смеречищ'и* – величезна смерека, *смерічка* – мала смерека або ялинка, *вери'шкан'и* – найвища смерека, *гаджуга (гачуга)* – молода смерека або ялина, *бабоя* – дуже груба смерека, *лутайка* – висока струнка смерека або ялина, а також *жереп /джереп/ джареп/джерепі* на позначення гірської карликової сосни і *кидрина /кедра* – кедрової сосни. У жодному з говіркових найменувань сосни не виявляється близькості до літературної назви цього дерева.

Листяні лісові дерева й кущі в розглядуваних говірках теж представлені місцевими назвами, оригінальними й такими, що поширені в інших діалектних зонах. Так, у західнополіському мовному просторі ліщина – *орішниця*, а в гуцульському – *ліска* і *ліщина*, відповідно, вільха – (зах.пол.) *вутьшина, олешиник, олешиняк*,

¹⁴ Історичний словник українського язика. Т. 1. А – Ж / За ред. проф. Є. Тимченка. – Харків: Державне видавництво України. – 1930. – С. 500. – <http://litopys.kiev.ua>

¹⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005. – С. 217.

оліщина, олешина; (гуц.) *вілишин'и* і *лелеч*; осика – (зах.пол.) *оса, осина* (але *осина* – зарості осики), *осена, госина, осіна, осиця, осуця, осичина*; (гуц.) *трепета* (від трепетати); однак лексема *осика, осина* – слугує на Гуцульщині для позначення трави осоки. Назви ясена в говіркових формах є фонетичними варіантами загальнонародної форми – (зах.пол.) *єсінь*, (гуц.) *єсінь / ясінь*.

3. Назви лісу за породою дерев

Лексико-семантична група «Назви лісу за породою дерев» межує з попередньою – «Назви лісових дерев», і мотивована нею, оскільки лексеми першої, як правило, похідні й формально, і семантично від лексем другої. Ця ЛСГ охоплює велику кількість лексем, що, як правило, у розглядуваних говірках представлені їх фонетичними й словотвірними варіантами. Так, березовий ліс на Західному Поліссі називають *березняк / беризняк, березисько*, на Гуцульщині – *березнек*; 'зарості ліщини' – (зах.пол.) *лищинник*, (гуц.) *ліцин'и, ліцинка*, вільховий ліс – (зах.пол.) *вульшина, олешняк, оліщина, олешина*, (гуц.) – *вільшина, вільшинє, вільшиник*. Поряд з цим, кожен з говорів має низку оригінальних лексем для номінації лісу, які нерідко містять указівку на вік дерев, що в ньому ростуть. Наприклад, (зах.пол.) *різник* – зарості молоді берези; *пасике* – частина лісу, де ростуть берези; (гуц.) *сигла / силла* – старий хвойний ліс, *илем / илім* – в'язовий ліс.

Дубовий ліс у гуцульських та західнополіських говірках теж має низку найменувань: (гуц.) *дуб'є, дубівник, дуброва, дубровина, дубровиц'и*, (зах.пол.) *дубина, дубина*. На Західному Поліссі також побутують лексеми на позначення посадки молодих дубів – *дубняк, дубник, дубувнік*, місця, де ростуть дуби (не обов'язково ліс), – *дубовисько*.

Найменування хвойного лісу в мовленні західних поліщуків розмежовані за ознакою «сосновий» – «ялиновий», гуцульські ж назви – за ознакою «хвойний» – «ялиновий» – «смерековий, молодий і старий». При цьому варіантами слова *хвойний* у поліських говірках названо молодий сосновий ліс, а варіантами слова *ялиновий* у гуцульських говірках – хвойний: (зах.пол.) молодий сосновий ліс – *сосняк, борок, фійник, хвойник фуйник, хвійник, хвоїнка*; ялиновий ліс – *ялина, яловець*, (гуц.) хвойний ліс – *ялинник, ялиннич'и*, ялиновий – *яловий / словий / іловий*, молодий смерековий ліс – *чубри*, старий смерековий ліс – *баштанник* (від *башта* – високе старе дерево, найчастіше смерека).

4. Сухе стояче дерево

На позначення денотата «сухе, як правило, стояче дерево, сухостій» носії й гуцульських, і західнополіських говірок використовують низку лексем зі спільною мотиваційною основою – *сухий*. Так, у гуцульських говірках зафіксовано номени *сухар / сухарь, сухариця, сушиця / сушиц'и / шушиця* на позначення сухого дерева безвідносно до його породи, також лексеми, доповнені семою «хвойне, зазвичай смерека» – *самовисхлиця*, «багато» дерев – *просуші, сухостой*. Окрім того, побутують лексеми для

найменування лісу, у якому багато сухостоїв, – *сухарник*, *сухоліс*, сухого гілля – *сухарник*. На Гуцульщині також зафіксовано відмінні за походженням лексеми для позначення тієї ж реалії: *штовба* – сухе дерево, *віблиця* – суха стояча смерека, *лім* (Р.в. лому, пор. ламати) – сухе гілля.

Західнополіські говірки теж вражають кількістю лексем на позначення «сухого стоячого дерева», утворених від кореня *-сух-*/суш- різними словотвірними способами (суфіксальним, префіксальним, основоскладанням), – *сушняк*, *сухувина*, *сухищя* / *сушиця* / *сушець*, *сушичка*, *сушка*; *осушок посуш*; *сухостой* / *сухостуй* / *сухостій*, *суходерево*, *сухопостойнq*¹⁶, *сухопостой*. Наприклад, *Поуну хуру нарубав сухостойу до плити*¹⁷.

Носії західнополіських говірок послуговуються також прикметниковою лексемою *моклювати* для означення всохлого дерева на болоті, яке ще довго зберігає вологу: *Моклюватими дровима груби не натопиш*¹⁷.

5. Дерево, повалене бурєю

Лексеми на позначення поваленого бурєю дерева у розглядуваних говірках мають в основі назви дій *вивертати*, *валити*, *ламати* (про бурю) і *лежати* (про дерево): (гуц.) *виворотень*, *виверниця*, *вивернення*, *виворотє*, *віверт'н*, *лім* (Р.в. лому), *лежух*, *лежюх*; (зах.пол.) *виворотень*, *вивротень*, *вевиртень*, *вивер*, *повал*, *валєж*, *валіж*. Отож спільною для розглядуваних говорів є лексема *виворотень*, але у кожному з них вона має свій набір фонетично-структурних варіантів. У західнополіських говірках зафіксовано й інші номени з прозорою мотиваційною основою для позначення лісу, поламаного бурєю – *бурлом*¹⁸, *буролом*.

6. Густи́й ліс

Семантика «густий ліс» у розглядуваних говірках репрезентована спорідненими лексемами: (зах.пол.) *гуца* і (гуц.) *гуц'ит*, однак лексема *гуц'ит* має ширше значення, позначаючи також густі кущі, зарості. У західнополіських говірках це саме значення мають лексеми *пушчак* і *хащавина*. Споріднені з ними гуцульські лексеми *пуц'и*, *хац'и*, *хаці* наділені дещо іншою семантикою: відповідно, «лісові зарості», «ліс, країна лісу, чагарник, хмиз», «лісові зруби, пасовиська», що ще раз засвідчує певні семантичні розбіжності між говірками при близькості лексем.

Аналізуючи говірки Західного Полісся й Гуцульщини,

¹⁶ Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Т. 2. – Луцьк, 2000. – С. 187.

¹⁷ Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Т. 1. – Луцьк, 2000. – С. 317.

¹⁸ Никончук О.М. Ареалогія північного наріччя української мови за даними лісової лексики // Дослідження з української діалектології: Зб. наук. пр. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; Редкол.: П.Ю.Гриценко та ін. – К.: Наук.думка, 1991. – С.61-81.

зауважимо, що в словниках представлені не всі мікрополя лісової лексики. Так, наприклад, ми не виявили в праці Г. Аркушина лексем, які би позначали пошкоджений вогнем ліс чи його частини. Натомість словники гуцульських говірок подають низку лексем для вираження цього значення: *пален'ук*, *погарь*, *огарь* – обгорілий ліс, *штоvb* – обгорілий стовбур дерева, *ковн'и*, *опалюк* – обгорілий пеньок дерева, *гор'ушик* – обпалене громом дерево, *згарець погари*, *спаланищи* – місце, де вигорів ліс, *чертіж* – поляна на місці вигорілого лісу. Очевидно, пошкодження лісових угідь вогнем на Поліссі не було актуальним і тому мовці не мали особливої потреби у створенні спеціальних найменувань.

Отож у цій статті охоплено незначну частину говіркового масиву лексики на позначення лісових реалій. Однак і цей обсяг матеріалу дає можливість зробити висновки про західнополісько-гуцульські паралелі на лексико-семантичному рівні, що вказують на прадавні зв'язки носіїв говірок Західного Полісся й Гуцульщини.

Лексико-семантичні подібності та розбіжності між західнополіськими й гуцульськими говірками виявляються як на рівні лексем, так і на рівні семем. Навіть однаковий набір лексем не завжди свідчить про існування тотожних відношень. Адже наявність однакових лексем у говорах не є умовою наявності однакового набору семем. Лісова лексика говірок представлена низкою лексичних, семантичних та словотвірних діалектизмів, семантично містких і виразних, що засвідчує самотність і самодостатність кожного з говорів.

Лариса Наконечная

Лексико-семантические параллели в западнopolесских и гуцульских говорах Украины (на материале лесной лексики)

В статье исследовано общие и отличительные лексико-семантические черты лесной лексики в западнopolесских и гуцульских говорах Украины.

Ключевые слова: лексема, семантика, лексико-семантическая группа, лесная лексика, западнopolесские говоры, гуцульские говоры.

Larysa Nakonechna

Lexical-semantic Parallels of the West Polissya and the Guzul Dialects (on the basis of forest lexis)

The article represents the materials of forest lexis of the Polissya dialects and the Guzul dialects.

Key words: forest lexis, lexical and semantic group, West Polissya dialect, Guzul dialect.